

Inhoud

Inleiding	9
I. Erasmus	11
II. Huizinga	41
III. De ernst van het spel	69
Conclusie	99
Beknopte bibliografie	101

Inleiding

Een reeks voetnoten bij Plato, meer was de Westerse filosofie niet volgens Whitehead. Dit essay – en meer is het niet – geeft een paar van die voetnoten. Twee spelers en hun spel, daar gaat het over. Over Erasmus en Huizinga, of concreter: over *Lof der zotheid* en *Homo ludens* en wat die boeken ons in tijden van fundamentalisme nog steeds te zeggen hebben.

Maar eerst Plato. Een vat vol tegenstrijdigheden leek hij, een schrijver die het woord wantrouwde, een denker die dialogen schreef, een kunstenaar die dichters wilde verbannen. De wiskunde gaf volgens Plato het grondplan van de werkelijkheid, ze was de hoeksteen van een ideeënleer die onderscheid maakte tussen schijn en wezen, tussen de warwinkel van de werkelijkheid en de essentie van het bestaan, tussen wat aan tijd en plaats gebonden was en wat eeuwig.

Zijn tegenstanders hielden staande dat ‘ideeën’ of essenties niet bestonden. Sofisten werden ze genoemd, grootmeesters van de retoriek, van het gesproken woord. Als er al zoiets als waarheid was, kwam die volgens hen tot stand in de botsing der meningen, in de consensus van gesprekspartners. Die waarheid was dus *altijd* aan plaats en tijd gebonden. Protagoras was van mening dat niet de wiskunde maar de mens de maat van alle dingen was, en dat voor of tegen *alles* argumenten waren aan te voeren.

Men kan in dat gevecht, in de vijfde eeuw voor Christus, de eerste veldslag zien van een eeuwige strijd. In dit geval heetten de piketpalen retoriek en filosofie, maar het ging steeds om hetzelfde: twee terugkerende levenshoudingen, denkmodellen, psychologiën, hoe je het ook noemt. Tegenover elkaar staan de overtuiging dat elke zaak twee (of meer) kanten heeft

en de zekerheid dat er maar één kant is, relativisme tegenover essentialisme. Tegenover elkaar staan het spel en de ernst.

Die strijd lijkt in een cruciaal stadium beland. Pessimisten beweren dat hij al lang gewonnen is door de ernst. Die ernst heeft twee handlangers, een oude en een nieuwe. De oude is de religie en in wat voor vorm die zich voordoet, mythe of monotheïsme, het is een alles verklarend systeem, het antwoord op onze existentiële ongewisheid. De nieuwe is de wetenschap, een minstens zo fascinerend systeem, een marxisme voor gevorderden, waarin alles wat Geest was Materie werd. Het is de ene Waarheid tegenover de andere.

De literatuur doet een heel ander voorstel. Door verhalen te vertellen, vertellen we onszelf. Literatuur is de draad die we uit onszelf trekken en waarmee we een werkelijkheid weven. Het is religie in de betekenis van zingeving, het is wetenschap in de zin van beschrijving. Maar het is geen waarheid. Literatuur is eerder het tegenovergestelde, het is de letter geworden dubbelzinnigheid. Als het al waarheid is, is het de enige waarheid die 'niet waar' is.

Over deze tegenstrijdigheid gaat dit boekje. Eerst komt Erasmus aan bod, een echte retoricus, die op een cruciaal moment de hulp van de filosoof Plato inroept. Boort hij daarmee de Waarheid aan, of blijft hij het relativisme van de retorica trouw? Op die vraag geeft Huizinga een antwoord. Echter, ook Huizinga is een retoricus (een schrijver noem ik dat inmiddels) die Plato nodig heeft. Vervolgens blijkt Plato een stuk retorischer dan hij voorgaf te zijn (want een echte schrijver).

Dan komt het schrijven zelf aan bod, of liever schrijven en lezen als een vorm van dialoog, van tasten in het duister, van diefje met verlos. Het is *Ein weites Feld* om Grass te citeren die Fontane citeerde. Maar was een essayist niet een kind met zevenmijlslaarzen?

I. Erasmus

Hij werd geboren te Rotterdam, op de vooravond van de gedenkdag van Simon en Judas. Zo opent het *Compendium vitae* van Erasmus. Die 'hij' is hijzelf. Hij als ik. Ik, Erasmus, die een kort verslag doe van mijn eigen leven. 'Supputat annos circiter 57.' 'Hij telt ongeveer 57 jaar.' Erasmus wist wel dat hij op 28 oktober geboren was, maar over het jaar waarin dat gebeurde liet hij zich vaak cryptisch uit. Of beter gezegd, hij ging selectief met de waarheid om. De context was van invloed op de leeftijd die hij koos.

In deze korte autobiografie, die van 1524 dateert, gaf hij er blijkbaar de voorkeur aan in 1466 geboren te zijn. Dit is ook het meest waarschijnlijke geboortjaar. Toch, vaak als hij terugblikte op zijn jeugd en de gebeurtenissen in een bepaald zelfgekozen licht wilde stellen, maakte hij zichzelf bij voorkeur drie of vier jaar jonger. Hij was dan opeens in 1469 geboren. Daardoor weten we het nog steeds niet zeker.

Erasmus liet het *Compendium* persoonlijk afleveren bij een vertrouweling van hem, Conradus Goclenius, professor te Leuven. Het stuk was voor Goclenius' *eyes only*, te gebruiken als materiaal voor een biografisch portret dat vooraf diende te gaan aan de uitgave van het verzameld werk van Erasmus. Goclenius zou de bezorger van dat werk zijn, maar de touwtjes van zijn biografie wilde Erasmus in eigen hand houden.

Hij geeft een aantal feiten, de namen van zijn ouders: Margareta zijn moeder, de dochter van een arts, Gerard zijn vader. Van die vader wordt niet verteld welk beroep hij had, wel dat Gerard het op één na jongste kind was in een groot gezin van tien zonen. En dat hij met de genoemde Margareta 'spe coniugii', in de verwachting met haar te zullen trouwen,

gemeenschap had. 'Et sunt qui dicant intercesisse verba.' 'Volgens sommigen had hij haar een trouwbelofte gedaan.' Dat neemt niet weg dat de ouders van Gerard en ook zijn broers woedend waren.

Die broers kwamen vervolgens op het idee Gerard in het klooster te doen. Dat was één man minder om de erfenis mee te delen. Bovendien was er dan iemand bij wie je altijd om een maaltijd kon aankloppen. Maar wat doet een jongeman onder zulke omstandigheden in zijn wanhoop? Die gaat ervandoor. Onderweg moet Gerard nog een brief aan zijn ouderlijk huis geschreven hebben, met daarop een schetsje van twee elkaar vastpakkende handen: 'Vaarwel, nooit zie ik jullie weer.'

Erasmus is dus nog geen alinea op streek of hij begint een verhaal te vertellen, een dramatisch vignet met een zwanger meisje dat achterblijft en een jongeman die in Rome als kopiïst aan de kost probeert te komen. Er wordt een jongetje geboren dat aan zijn grootmoeder wordt toevertrouwd. Als de ouders van Gerard vernemen dat hun zoon in Rome is, proberen ze hem naar huis te lokken met de mededeling dat de moeder van zijn kind gestorven is. Overmand door verdriet keert Gerard terug en wordt priester. Hij blijft bij dat besluit, ook als blijkt dat zijn ouders niet de waarheid spraken. Nooit zal hij met Margareta trouwen, nooit zal hij haar meer aanraken.

Zo probeert Erasmus zijn buitenechtelijke geboorte te neutraliseren en zijn ouders te rehabiliteren. Maar hij kan het verhaal ook voor een ander doel gebruiken: als voorafschaduwning van wat hemzelf zal overkomen. Want, zo gaat het *Compendium* verder, op jeugdige leeftijd verliest hij tijdens een pestepidemie zijn ouders en wordt hij toevertrouwd aan slechte voogden die hem zo snel mogelijk in het klooster willen hebben. Dreigementen, loze beloften, niets

wordt geschuwd en uiteindelijk gaat de jongen, murw door de chantage en door een slechte gezondheid, het klooster in, Steyn bij Gouda.

Dat moet in de late lente van 1487 geweest zijn en het is bij een gelegenheid als deze dat Erasmus gebruik lijkt te maken van zijn gebrekkige chronologische aanleg: niet een volwassen man van 21 gaat uit eigen overtuiging het klooster in, maar een jongen van 18 wordt ertoe gedwongen. Het is de (mis)vormende ervaring van zijn leven. Want niets van wat men hem beloofd heeft komt uit, en alles wat hij ervaart is in strijd met zijn aanleg.

Het leven van een heilige had men hem voorgespiegeld, boeken alom, vrije tijd en rust, en vrienden als engelen, *'vitae genus sanctissimum, copiam librorum, otium, tranquillitatem, sodalitatem angelicam'*. Daarom had hij uiteindelijk toch voor het kloosterleven gekozen, én uit afkeer voor de school die hij tot dan had bezocht. Hij somt het op, de verveling die hij als kind op de lagere school in Gouda ervoer, het barbaarse onderwijs erna in Deventer, *'ea schola tunc adhuc erat barbara'*. Intussen, als jongeman in het klooster Steyn realiseert hij zich, hoe jong hij ook is, hoe ver die plaats verwijderd is van de ware religie. *'Interea, tametsi adolescens sensit, quam non esset illic vera pietas.'*

Hier legt Erasmus de kern bloot van heel zijn werkzame leven: de hervorming van het onderwijs, de zuivering van de kerk. Hier wijst hij ook op zijn ware talent, zijn bestemming als het ware, het doel van zijn geleerdheid. Zijn vader had zich, toen hij in Rome was, gericht op de 'eerlijke' wetenschappen, de *'honesta studia'*, Grieks en Latijn, de rechtsgeleerdheid. Rome was in die dagen gezegend met geleerde mannen en zijn vader had zich onder het gehoor van een van de Guarino's bevonden. De beste klassieke auteurs had hij eigenhandig gekopieerd.

Ook de zoon had, in Deventer, via twee leraren (zij het uit de verte, want les kreeg hij niet van hen) aan de klassieke letteren kunnen ruiken. Dat waren Hegius en Synthen. En toen hij 'ongeveer twaalf jaar oud' was, zag hij er zelfs de grote humanist Agricola, de leermeester van Hegius. De paar opmerkingen die Erasmus daar later aan wijdde (onder andere in de *Adagia*) werden een ware mythe. Volgens Melanchthon zou de Friese humanist tot de jonge Erasmus gezegd hebben: 'Eens zul je beroemd worden.' Het grondpatroon ligt dan vast: het leven van Erasmus zal zich afspelen op het slagveld van de oude en de nieuwe letteren, waar de barbaarse scholastiek botst op de bevrijdende humaniora.

Voor de rest van zijn leven heeft het *Compendium* nog slechts een pagina over: hoe hij aan het klooster ontsnapt door in dienst te treden van Hendrik van Bergen, de bisschop van Kamerijk. En hoe hij, als de bisschop hem niet meer nodig heeft, naar Parijs mag om te studeren. Daar herhaalt zich wat hem op eerdere scholen overkwam. 'Theologie studeren stond hem tegen,' zo schrijft hij, 'omdat hij geen neiging voelde om alle fundamenten van die lieden te ondermijnen en vervolgens als ketter gebrandmerkt te worden.' Stevige taal.

Het vervolg is bekend: hij voorziet met lesgeven in zijn onderhoud, wordt door een leerling (en latere mecenas, William Blount, Lord Mountjoy) gevraagd naar Engeland te komen (waar hij Thomas More en John Colet ontmoet), pendelt heen en weer tussen Frankrijk en Engeland, verwerft de vriendschap van de aartsbisschop van Canterbury, William Warham (maar Erasmus verzwijgt dat hij een prebende van hem kreeg), dan Italië van 1506 tot 1509 (maar Erasmus verzwijgt dat hij er doctor in de theologie werd). Uiteindelijk volgt het aanzien onder de groten der aarde, Hendrik VIII, Frans I, Karel V. 'Caetera sunt tibi nota.'

Intussen publiceerde Erasmus zijn *Adagia* (eerste druk 1500) die hem beroemd en zijn *Lof der zotheid* (in 1511) die hem berucht zou maken. Vooral zijn vertaling van het Nieuwe Testament van het Grieks in het Latijn en de commentaren die hij schreef zouden de kerk splijten. Hier werd de Vulgaat verbeterd en het kerkelijk dogma onder de curatele van de filologie geplaatst. De woede van de 'monniken', opgewekt met de *Lof der zotheid*, kreeg hij met rente uitbetaald. Vervolgens kwam Luther en moest hij kiezen voor eenheid of schisma, voor de vrede van de kerk of de vrijheid van het woord. Het werd een beetje van beide en het was voor geen van de partijen genoeg. Vanaf die tijd stond zijn leven vooral in het teken van soms bittere, soms gelaten zelfverdediging.

Het *Compendium* sluit af met een klein psychologisch portret, een karakterstudie in een zakspiegelkje. Zijn gezondheid was altijd delicaat, zijn karakter eenvoudig. Als kind al haatte hij leugens, onder vrienden sprak hij vrijuit, te vrijuit soms. Hij was een weinig pedant en schreef nooit iets waarover hij helemaal tevreden was. Van zijn eigen uiterlijk was hij afkerig, voor aanzien en weelde had hij altijd minachting gehad, vrije tijd en onafhankelijkheid had hij altijd boven alles gesteld. Niemand had meer gedaan dan hij voor de promotie van de humaniora en groot was daarom de haat van de kant van barbaren en monniken. Hij was aangevallen, maar had altijd hoffelijk geantwoord. De Lutherse tragedie was hem te staan gekomen op een ondragelijke haat: van twee kanten was hij aangevallen, terwijl hij beide kanten van dienst wilde zijn. 'Discerptus ab utraque parte, dum utrique studet consulere.'

Dit 'ab utraque parte' moet de lezer even in gedachten houden, dit 'utrique studet consulere' is meer dan alleen maar de verzuchting van een mens van goede wil, van

iemand die tussen twee extremen gemengeld wordt omdat hij beide partijen van dienst wil zijn. Het is het zelfportret van een retoricus, van een schrijver zouden we nu zeggen. Het is iemand die iemand anders kan zijn, iemand die in de dubbelzinnigheid leeft. Een relativist (maar niet overal), een ironicus (maar niet altijd), een go-between (altijd en overal), *a man for all seasons* (zoals hij Thomas More noemde), iemand van onze tijd.

Dit is ook het beeld dat van hem bleef. 'Der Voltaire des 16. Jahrhunderts,' zo karakteriseert Wilhelm Dilthey hem. 'Alle genres gebruikte hij, poëzie en proza, dialoog, essay en brief, in alles vluchtig, een improvisator.' Tegelijk was hij iemand die gaf wat zijn tijd hem vroeg, met een 'onvergelijkbaar taalgevoel'. Alles wat die tijd aan tegenspraak borg zou bij Erasmus doorklinken, de scherts, de vreugde, de haat. 'Er war ein Dämon mit hundert Angesichtern von ganz verschiedenem Ausdruck und Mienenspiel.' Daarom trok hij in zijn eigen tijd alle aandacht. Daarom werd het nageslacht het niet over hem eens.

Wat was Erasmus: goed-katholiek of ketter, voorloper van de reformatie of vrijdenker, erflater van de moderne tijd of middeleeuws tot in z'n nieren, hervormer of conservator, christenmens of leugenbeest? Was hij het een of het ander, of was hij allebei? Uiteindelijk konden zelfs zijn krachtigste critici er niet omheen dat Erasmus een gelovig mens was. Dat zijn poging een brug te slaan tussen de schoonheid van de klassieke literatuur en de waarheid van het christendom oprecht was. En dat zijn kritiek op de kerk en zijn afhankelijkheid aan de kerk uit een en dezelfde overtuiging stamden.

Die overtuiging was, hoe geleerd en subtiel Erasmus zijn mocht, een simpel volksgeloof. Erasmus had geen kritiek op geloof of kerk, hij had kritiek op uitwassen en misstanden.

Ook hij vereerde zijn heiligen en vertrouwde erop dat Genoveva hem zou genezen. Tegelijk somt hij in de *Lof der zotheid* de bijgelovigheden op die het volk aan heiligen hecht ('dat wie Sint Erasmus op bepaalde dagen met bepaalde kaarsjes en bepaalde schietgebedjes bezoekt, snel een rijk man zal zijn'). 'Nooit krijgen ze genoeg van zulke fabeltjes,' zegt Zotheid, 'waarin huiveringwekkende details over geesten, duivels, spoken, schimmen en ontelbare griezels opgedist worden.'

Ook Erasmus kreeg daar geen genoeg van. Hij stak de gek met geloften, maar legde ze zelf af, hij wees het fatalisme af, maar geloofde in het lot, hij maakte zich vrolijk over voortekenen en hechtte er tegelijk waarde aan. Hij was gefascineerd door tovenaars en charlatans, duivelspacten en bezetenheid, astrologie en hagiografie en beschreef het allemaal met een weelde aan detail en griezelligheid. 'En hoe verder ze van de waarheid afstaan,' zegt wederom Zotheid, 'des te gretiger gelooft men ze en des te meer geniet men met rode oortjes.' Erasmus was, om het met een adequaat anachronisme te zeggen, een man die van sprookjes hield.

De schrijver

Erasmus was een schrijver. Hij was natuurlijk nog veel meer, geleerde en intellectueel, onderwijshervormer en bijbelvertaler. De moderne interpretatie bijvoorbeeld legt vooral de nadruk op de theoloog en de retoricus. Dat is een zinvolle klemtoon, maar de theoloog is toch vooral een stem uit het verleden en de schrijver behoudt zijn onverminderde actualiteit. In het schrijven ligt het geheim van Erasmus, de veelheid van zijn activiteiten en de eenheid van zijn streven, de nabootsing die hij zocht en de oorspronkelijkheid die